

Грипас О.Ю. Поняття «категорія» в науково-лінгвальному дискурсі // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць. — К.: НПУ, 2013. — Вип.10. — С. 139-142.

УДК 811.161.2

Грипас О.Ю., к.філол.н., доцент кафедри,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
м. Київ, Україна

ПОНЯТТЯ «КАТЕГОРІЯ» В НАУКОВО-ЛІНГВАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

У статті розглянуто засадничі поняття функційно-семантичного напряму дослідження різнопланових категорій у науково-лінгвальному дискурсі, з'ясовано різні підходи до потрактувань мовних системних утворень відповідно до їхньої природи, внутрішньої організації та функціональних характеристик; розмежовано термінологічні позначення мисленневих і мовних категорій.

Ключові слова: семантична категорія, поняттєва категорія, функційно-семантична категорія, граматична категорія, теорія прототипів, мовна система.

Для лінгвоукраїністики останніх років характерний активний розвиток наукової парадигми, яка сконцентрована на категоризації мовних явищ, мовних одиниць на підставі багатоаспектного аналізу. Численні мовознавчі дослідження (М.П.Баган, О.Ю.Баранник, О.В.Китиця, О.П.Куш, Л.М.Марчук, І.В.Онищенко, Л.В.Прокопчук С.А.Романюк, С.Т.Шабат, та ін.) спрямовано на опис категорій різного плану: від традиційних формально-граматичних до семантичних, які межують з онтологічними. Останнім часом зростає зацікавленість дослідників міжрівневими категоріями, що зумовило сконцентрованість наукових розвідок на аналізі системних утворень, об'єднаних певною семантикою: локативності (О.В.Виноградова.), інтенсивності дії (О.М.Попенко), потенційності (О.О.Сікорська), допустовості (В.П.Ткачук), валентності, відмінка, модальності (Н.М.Костусяк), темпоральності (В.М.Барчук), заперечення (М.П.Баган) та ін., вивчення яких ґрунтується на функційному та комунікативному підходах.

Цей аспект дослідження розвинувся під впливом, пріоритетною на сьогодні в осмисленні мовних категорій, теорії поля О.В.Бондарка, яка не передбачає чітко визначеної опозиційності зон, а ґрунтується на вивченні континуальних сферичних утворень із центром та периферією. Зазначена теорія постала як альтернатива передньому етапу категоризації мовних явищ за класичними, сформульованими ще Аристотелем, принципами, згідно з якими виокремлення категорії відбувається внаслідок об'єднання компонентів у класи, розряди, групи з одночасним формулюванням гіпотез щодо їхньої ієрархічної організації, взаємозв'язків та взаємовідношень.

Досить активно в останні роки ХХ століття розвивається когнітивний напрям лінгвістичних досліджень, особливо виразно виявлений у спробах класифікувати репрезентовані лексичним значенням слова загальні поняття, усвідомлювані через призму наївної картини світу. В основі когнітивної теорії категоризації (Л. Вітгенштейн, Б.Уорф, А.Вежбицька, Е.Рош) лежить ідея систематизації уявлень про світ під впливом мови, культури, ментальних особливостей. Найбільш виразно ілюструє цей напрям теорія прототипів Е.Рош [11]. Згідно з її концепцією, формування класу елементів відбувається за родинною подібністю, в межах якого наявний центр і периферія, менш прототипічні і більш прототипічні значення.

Така багатовекторність наукових досліджень сприяє об'єктивації результатів, більшій повноті пізнаваного, зумовлює актуальність сучасних синергетичних наукових пошуків на основі об'єднання досягнень системно-структурного, комунікативно-функційного, когнітивно-дискурсивного напрямів лінгвістики. Попри наявні значні досягнення, аналіз низки робіт з проблеми категоризації мови засвідчує розбіжності у кваліфікаціях різних за сутністю категорій, у визначенні їхньої природи, статусу. Особливої уваги потребує розгляд широко використовуваного в дослідженнях поняття «семантична категорія», яке викликає різнобій у його потрактуванні науковцями. З огляду на актуальність зазначеної проблеми, у статті зроблено спробу уточнити термінологічне позначення лінгвістичних понять:

«семантична категорія», «поняттєва категорія», «когнітивна категорія», «функційно-семантична категорія».

Поняття «категорія» запроваджене ще Аристотелем у його описі десяти категорій, інтерпретованих ним на основі логічного підходу як найбільш загальні роди висловлювань, які в подальшому не замінюють один одного і не підлягають об'єднанню [1]. На сьогодні цей науковий термін у лінгвістиці розглядають крізь призму співвідношення смислу та мовної одиниці, а його використання, за твердженням О.В.Бондарка, ґрунтується на теоретичних засадах, що розкривають природу абстракцій в аспектах: «а) розмежування і співвіднесення мовного і «позамовного змісту», потрактування мовного значення як форми (способу представлення) мисленнєвого змісту; б) мовної категоризації мисленнєвого змісту» [2, с. 30].

Розглядаючи проблему розмежування мовного та позамовного змісту частина науковців протиставляє семантичні категорії поняттєвим як категорії лінгвістичні, пов'язані з одиницями мови, та логічні, які не орієнтовані на мовні одиниці, на їхній зміст чи форму, а відображають загальні закономірності світу безвідносно до можливостей їхнього мовного вираження. Наприклад, Л.Єльмслєв вважає, що лінгвістичні категорії не можуть бути кальками логічних, які існують незалежно від матеріального представлення в засобах мови і мають власну, не пов'язану зі словами історію, і власний незалежний розвиток [5].

Л.М.Васильєв семантичні категорії відносить до «прихованої» граматики. На його думку, вони є абстрактними знаками мови, що пронизують та організують увесь її склад: лексичні одиниці, словотвірні й граматичні значення, синтаксичні конструкції, семантичні класи мовних одиниць і функційно-семантичні поля. Граматичні категорії за своєю глибинною сутністю є тією чи тією мірою формалізованими (експлікованими) семантичними категоріями. Когнітивні ж категорії (або поняттєві) відносить до категорій мисленнєвого змісту, конструктів свідомості, які схематизують наші знання про світ і співвідносять їх із

моделями знань, зафіксованих у структурі мови. Взаємодія семантичних, когнітивних і граматичних категорій відбувається в процесі мовлення. У конкретних мовних актах немовні знання дістають репрезентацію переважно за допомогою мовних механізмів: у різноманітних комбінаціях мовних значень, у метафоричних уживаннях, у варіюванні контексту. Тобто мовні значення слід розглядати як спосіб і форму представлення немовних знань [3, с. 90].

Зазначимо, що сам термін «семантичні категорії» було запроваджено в працях із логіки, філософії (Т. Фреге, Е.Гусерль, С.Лесневський, К.Айдукевич), де теорія семантичних категорій пов'язана з глибинними принципами побудови мов — формалізованих і природних — і мовні значення потрактовано із розподілом їх на класи (категорії значень), що не перетинаються [10]. Теорія семантичних категорій стала базою для побудови певної типології мов за вихідними категоріями та способом утворення похідних, за співвіднесенням синтаксичних і семантичних категорій.

Окремі мовознавці ототожнюють поняттєві і семантичні категорії (принаймні, не протиставляють), потрактовуючи їх як аспекти одного досліджуваного явища. Наприклад, О.В.Бондарко «логічні категорії» (або «поняттєві категорії») відносить до сфери Мови, а їхню реалізацію в кожній із мов кваліфікує як «семантичні категорії», притому зазначає, що «інваріантність деяких семантичних категорій не абсолютна, а відносна, а тому, деякі категорії, незважаючи на високий ступінь їхнього узагальнення, можуть бути підведені під ще загальніше поняття» [8, с.29].

Вагомий внесок у кваліфікацію поняттєвих категорій здійснив І.І.Мещанінов, який розглядав їх як мисленнєві і як мовні категорії: «Поняттєві категорії... постають... категоріями свідомості, виражені в мові у тій чи тій формі. Водночас вони є і мовними категоріями, оскільки виражені саме в мові» [7, с. 240]. На думку вченого, хоча семантика категорії відіграє провідну роль, але в розкритті змісту її слід дотримуватися власне мовного матеріалу. Доводиться простежувати в самій мові, у лексичних

угрупованнях і відповідностях, у морфології і синтаксисі, як виражені ті поняття, які створені нормами свідомості й утворюють у мові усталені схеми. Поняттєві категорії постають безпосередніми виразниками норм свідомості в самій мовній структурі. Вони слугують тією об'єднувальною ланкою, яка пов'язує, в кінцевому підсумку, мовний матеріал із загальною будовою людського мислення, відповідно і з категоріями логіки та психології [6, с. 6-14].

На думку О.В.Бондарка, І.І.Мещанінов у сфері граматики окреслив і типологію поняттєвих категорій, побудовану за принципом зростання граматикизації їхнього мовного втілення. Перший щабель найменш граматикизований (оскільки значення поняттєвої категорії наявні не лише в синтаксичних конструкціях і в оформленні слова, а й у семантиці окремих слів). Другий щабель має вищий ступінь граматикизації, що пов'язано з репрезентацією поняттєвих категорій синтаксичними та морфологічними категоріями. Третій щабель охоплює граматикичні форми певних категорій; нарешті, четвертий щабель найбільшою мірою граматикизований, виражений у системі регулярних форм, що утворюють граматикичну категорію [2, с. 84].

Отже, за визначенням І.І.Мещанінова, поняттєвої категорії – це мовні проєкції, «... поняття, які утворюють у мові певну систему. Будь-яке поняття, наявне в свідомості людини, може бути представлене мовними засобами. Воно може бути виражене описово, може бути передане семантикою окремого слова, може в своєму мовному вияві становити певну систему. В такому разі постає поняттєва категорія, що експлікує свою семантику не через мову, а в самій мові різними її засобами, і не всяке репрезентоване мовою поняття є поняттєвою категорією. Нею стає поняття, яке наявне у мовній будові та отримує в ній певну форму, реалізовану в лексичній, морфологічній чи синтаксичній системі» [6, с. 15].

До термінологічної бази теорії прототипів Е.Рош [11] належать поняття «категорія» та «концепт» як найбільше використовувані, але неоднозначно

інтерпретовані: їх розуміють як тотожні, або як різнопланові явища, чи поняття, що перетинаються. С.Г.Шафіков запропонував можливі шляхи розмежування цих термінів, хоча вони залишаються синонімічними з погляду когнітивістики, адже категоризація та концептуалізація пов'язані з мисленням, а тому не можуть бути принципово відмінними. На думку дослідника, концептуалізація первинна, а категоризація вторинна. Якщо розглядати об'єкти думки як кінцеві складові, їх слід вважати концептами. Порівняння ментальних об'єктів призводить до подальшої ієрархізації їхньої сукупності – у такому разі йдеться про категорії. Концепти пов'язані, а категорії не пов'язані з модальністю [9, с. 10]

З огляду на те, що лінгвістичні дослідження когнітивного плану зосереджені лише на ментальних образах і не охоплюють формальний бік мови повною мірою, визначення «семантична категорія» стосується того аспекту розкриття сутності категорії, який пов'язаний з дворівневістю мови: із змістовою, семантичною складовою та формальним вираженням значення. Очевидно, що визначення семантичної категорії можна конкретизувати у співставленні її з граматичною категорією, яка належить до цієї ж сфери мови, але має довшу історію вивчення й утрадиційнено кваліфікована як власне мовна. Зокрема, І.Р.Вихованець граматичні категорії характеризує за: а) ознакою семантичної або формально-граматичної домінанти їхнього змісту; б) за синтаксичною або несинтаксичною спрямованістю (закріпленістю) у граматичній системі; в) характером морфологічного вираження семантики категорії (у межах одного слова або поза його межами); г) специфічністю для певної частини мови або за корелятивністю категорії в різних частинах мови (за можливої граматичної нерівноправності в одній із частин мови) [4, с. 54]. Як відомо, одними із визначальних ознак граматичних категорій є їхня обов'язковість та регулярність. У будь-якій синтаксичній конструкції представлені граматичні значення, запрограмовані мовою, а їхнє формальне вираження (в українській мові це переважно засоби морфемної системи) має найвищий ступінь частотності порівняно з

семантичними категоріями, хоча арсенал засобів і способів репрезентації значень семантичних категорій набагато більший і охоплює одиниці усіх рівнів.

Отже, семантичну категорію розуміємо як абстракцію, конструкт свідомості, побудований на гіперо-гіпонімічних (родо-видових) відношеннях, де гіперонімом є загальне семантичне значення категорії, гіпонімами – часткові значення, які структурують категорію за принципом дихотономічного поділу, реалізованого в ієрархічній будові (в класичному розумінні категорії), або за прототипами (в теорії поля). Обов'язковою ознакою семантичної категорії є наявність системи формальних різнорівневих засобів її вираження. Від граматичної категорії семантичну відрізняє те, що частотність і регулярність її вияву в мовленні незрівнянно менша. Граматична ж категорія відображає лише певну частину значень семантичної категорії, але репрезентована у вербальній структурі парадигмою формальних показників з високим ступенем частотності у мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Категории / Аристотель. Сочинения в 4-х томах. – М.: Мысль, 1976. – Т. 2. – С. 51–90.
2. Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики / А.В.Бондарко. – М., 2002. - 736 с.
3. Васильев Л. М. Понятийные, семантические и грамматические категории как объект современной лингвистической семантики (к постановке вопроса об их сущности и взаимоотношении) / Л.М.Васильев // Исследования по семантике: Межвуз. науч. сб. – Уфа: Изд-во Башкирского ун-та, 1986. – С. 3-9.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р.Вихованець. – Київ: Наукова думка, 1988. - 256 с.
5. Ельмслев Луи. Прологомены к теории языка / Луи Ельмслев. – М.: КомКнига, 2006. – 248 с.
6. Мещанинов И.И. Понятийные категории в языке / И. И. Мещанинов // Труды Военного ин-та иностр. яз. – М. : Изд. Акад. Наук СССР, 1945. – № 1. – С. 5–17.
7. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи / И.И. Мещанинов. – Л.: Наука, 1978. – 387 с.
8. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / Отв. ред. А.В.Бондарко. – Л.: Наука, 1987. – 348 с.

9. Шафиков С. Г. Категории и концепты в лингвистике [Текст] / С. Г. Шафиков // Вопросы языкознания. – 2007. – № 2. – С. 3-17.
10. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В.С. Степин. — М.: Мысль, 2000—2001. / <http://iph.ras.ru/elib/2685.html>
11. Rosch E. Natural categories // Cognitive psychology, 1973. – V.4. – P.328-350.

The basic concepts of functional-semantic line of research of diverse categories in the scientific-lingual discourse are considered in the article, different approaches to the interpretation of language system formation according to their nature, internal organization and functional characteristics are clarified; terminological denotation of mind and language categories are separated.

Keywords: semantic category, the conceptual category, functional-semantic category, grammatical category, the theory of prototypes, linguistic system.

В статье рассмотрены основополагающие понятия функционально-семантического направления в исследованиях разноплановых категорий языка, проанализированы определения разноплановых категорий в научно-лингвальном дискурсе, уточнены различные подходы к определению системных образований в языке в соответствии с их природой, внутренней организацией и функциональными характеристиками; разграничены терминологические обозначения категорий мышления и языка.